

IN HET BELANG VAN DE PARTIJ

Lidmaatschap en participatie

R. Hillebrand en M.L. Zielonka-Goci

Binnen de drie grote Nederlandse politieke partijen heerst zorg over de terugloop van het aantal leden en dientengevolge ook over het functioneren van de partijorganisatie. Sinds 1980 zagen alle drie de partijen hun ledental fors dalen. Op 1 januari 1990 telde het CDA 125 duizend leden, de PvdA 97 duizend en de VVD 65 duizend. In het afgelopen decennium verloren de drie grote partijen te zamen per saldo maar liefst 55 duizend leden. De organisatiegraad van het Nederlandse electoraat, dat wil zeggen het percentage kiezers dat lid is van een politieke partij, nam af van 15% in de jaren vijftig tot 8% in 1967, 5% in 1977 en ruim 4% in 1986.¹

Teneinde de dalende trend in het ledenverloop te keren is ledenwerving in elk van de partijen hoog op de prioriteitenlijst geplaatst. Onder de titel 'PvdA, CDA en VVD gezamenlijk in actie voor ledenwerving' maakte *De Volkskrant* er in februari 1988 melding van dat de drie partijen voornemens waren om de terugloop in het ledenbestand gecoördineerd aan te pakken.² Hoewel dit voornemen vervolgens vanuit de drie partijen werd ontkend, illustreert het voorval eens te meer hoezeer de partijen zich bezig houden met de omvang van hun partijorganisatie. In juni 1988 verhief de partijraad van de PvdA het binnen vier jaar bereiken van een ledental van 120.000 zelfs tot officiële beleidsdoelstelling van de partij.

Waarop is echter de gedachte gebaseerd dat partijen veel leden nodig hebben? In dit verband kunnen de volgende vier aspecten worden onderscheiden:

a) *Legitimatie*. Binnen partijen wordt de omvang van het ledenbestand veelal gezien als een belangrijke maatstaf voor de kracht van de partij. De gedachte is dat een omvangrijk ledenbestand de partij een hogere status en daarmee een sterkere positie in de Nederlandse politiek verschaft. Het moet echter worden betwijfeld of van het aantal *leden* van een partij werkelijk veel uitstraling naar de buiten-

wereld uitgaat. Het aantal *kiezers* is zeker van veel groter belang voor de machtspositie van een partij dan het aantal leden.

b) *Financiën*. De omvang van het totale contributiebedrag dat door de leden wordt opgebracht is voor de drie partijen van wezenlijk belang. Voor alle drie partijen geldt dat ongeveer 80% van de financiële middelen afkomstig is uit contributies.³ Afname van het ledenaantal heeft derhalve direct gevolgen voor de bestedingsmogelijkheden van een partij. De daling van de ledentallen in de laatste tien jaar heeft de grote partijen reeds voor aanzienlijke financiële problemen gesteld. In verband hiermee is inmiddels informeel overleg tussen CDA en PvdA op gang gekomen over de toekenning van overheidssubsidie aan politieke partijen ten behoeve van de instandhouding van de partijorganisatie.⁴

c) *Recruterings*. Recruterings van kandidaten voor vertegenwoordigende functies is één van de fundamentele taken van politieke partijen.⁵ Het aantal vertegenwoordigende functies dat PvdA, CDA en VVD moeten vervullen is groot. Bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1986 alleen al werden 2790 PvdA-, 3450 CDA- en 1754 VVD-raadsleden gekozen.⁶ Voor de PvdA wordt het totale aantal vertegenwoordigende functies op ongeveer 4000 geschat.⁷ Voor een verantwoorde bezetting van al deze functies is een zeer omvangrijk recruteringsreservoir vereist. Dit reservoir wordt gevormd door de actieve leden van de partijen.

d) *Instandhouding partijorganisatie*. Recruterings voor vertegenwoordigende functies is niet de enige taak van politieke partijen. Een andere functie is het aggregeren van politieke wensen en verlangens. Hieraan wordt door het schrijven van verkiezingsprogramma's invulling gegeven. Verder spelen partijen een cruciale rol in de uitoefening van controle op politieke vertegenwoordigers in periodes tussen verkiezingen en voeren zij verkiezingscampagnes.⁸ Voor de uitvoering van al deze bezigheden houden politieke partijen er een omvangrijke partijorganisatie op na. Alleen al om de lokale partijorganisatie in stand te houden zijn grote aantallen *actieve* partijleden nodig. Als wij uitgaan van een gemiddelde bestuursgrootte van vijf personen had de VVD in 1986 ongeveer 3100 afdelingsbestuurders, het CDA ongeveer 3500 en de PvdA ongeveer 3800. Hiernaast moeten vele andere functies worden vervuld op regionaal en nationaal niveau alsmede in werkgroepen, vrouwen- en jongerenorganisaties, vormings- en scholingsorganisaties etc.

Naast de praktische betekenis van een omvangrijk ledenbestand, kunnen ook normatieve argumenten worden aangevoerd voor het streven naar uitbreiding van het ledental, uitgaande van het nut van politieke participatie voor de participant.⁹ In dit bestek beperken wij ons echter

tot de redenen waarom politieke partijen gebaat zijn bij een omvangrijk ledenbestand.

In het voorgaande werd al terloops opgemerkt dat het vooral *actieve* leden zijn waaraan partijen behoefte hebben. Binnen de partijen blijkt men dan ook niet alleen bezorgd over de omvang van het totale ledenbestand, maar tevens over de bereidheid van de leden om aan activiteiten in de partij deel te nemen. Zo concludeerde VVD-voorzitter Ginjaar, in een intern rapport dat in 1987 werd uitgebracht naar aanleiding van overleg over de partijorganisatie dat met de kamercentrales werd gevoerd:

"In de gesprekken werd vaak gesignaleerd dat de partijdemocratie veel te wensen overlaat. Slechte opkomst op afdelingsvergaderingen, weinig bereidheid om tot het kader van vrijwilligers toe te treden waren onderwerpen die steeds weer naar voren kwamen."¹⁰

Ook uit het CDA-rapport *Appel en Weerklank* van 1983 spreekt bezorgdheid. Nadat wordt vastgesteld dat veel leden nauwelijks deelnemen aan de activiteiten van de afdelingen, wordt geconcludeerd dat het noodzakelijk is dat de afdelingen een actief beleid gaan voeren om niet-participerende leden en kiezers in de politieke discussie en besluitvorming te betrekken.¹¹

In de PvdA werd naar aanleiding van eenzelfde bezorgdheid in 1986 de 'Commissie C' ingesteld met als opdracht om "na te gaan langs welke wijze zowel meer leden als meer deskundigen konden worden betrokken bij de meningsvorming in de partij en om ten aanzien van het besluitvormingsproces te bekijken hoe de participatie van de leden kon worden bevorderd".¹²

Bij de planning van ledenwerfacties zouden partijen zich vooraf moeten realiseren op welke doelgroep men zich wenst te richten. Indien men louter vanuit financieel oogpunt leden werft, vergt dat een andere strategie dan wanneer men primair geïnteresseerd is in uitbreiding van het potentieel aan beschikbare activiteit. Om dit laatste te bereiken is ledenwerving bovendien niet de enige methode, aangezien men tevens kan trachten de participatiebereidheid binnen het reeds aanwezige ledenbestand te vergroten.

In het vervolg van deze bijdrage zullen wij nader ingaan op de vragen hoe partijen (meer) leden kunnen werven en hoe zij hun leden kunnen stimuleren tot het leveren van een actieve bijdrage aan het werk van de partij. Daarbij zullen wij gebruik maken van gegevens uit een onderzoek naar het intern functioneren van Nederlandse politieke partijen (verder te noemen: het partijenproject), dat tussen 1985 en 1989 werd verricht aan de Vakgroep Politieke Wetenschappen van de

Motieven van partijlidmaatschap

Voor een meer effectieve ledenwerving kan het nuttig zijn inzicht te hebben in de motieven die een rol spelen bij de beslissing van burgers om lid te worden van een politieke partij. Koole en Voerman¹⁴ onderscheiden drie soorten motieven die zij aanduiden als de "informele attracties" van het partijlidmaatschap:

(1) Ideologische motieven: "In deze opvatting stemmen leden in met een bepaalde maatschappijvisie of met de richting van een gevoerd beleid, willen zij deze visie of richting ondersteunen door tijd en geld beschikbaar te stellen".

(2) Opportunistische overwegingen, "zoals het creëren of openhouden van carrièreperspectieven".

(3) Sociaal-psychologische motieven: "Traditie en sociale omgeving kunnen bepalend zijn. De hoop status te verwerven met een partijlidmaatschap, de wens ergens bij te willen horen (het 'wij-gevoel'), de aantrekkelijkheid bij de winnende partij te horen (het 'bandwagoneffect') of de behoefte dadendrang in daden om te zetten".

Wij zouden hieraan een vierde categorie willen toevoegen, die wij aanduiden als het 'invloeds-motief'. Bij de beslissing om lid te worden van een partij kan de overweging een rol spelen dat het lidmaatschap bevoegdheden met zich mee brengt om te participeren in de interne besluitvorming van de partij. Koole en Voerman, die het (Nederlandse) partijlid omschrijven als "diegene die het recht heeft volwaardig te participeren in de interne besluitvorming door stem- en spreekrecht in minimaal het laagste partijeelon", noemen dit recht om te participeren "de belangrijkste formele attractie van het partijlidmaatschap"¹⁵, maar gaan vervolgens voorbij aan de mogelijkheid dat deze attractie ook een rol speelt bij de beslissing om lid te worden van een partij.

In het partijenproject werd aan een aselechte steekproef uit het ledenbestand van de drie grote partijen de volgende vraag voorgelegd: "In internationaal onderzoek heeft men een aantal redenen gevonden waarom mensen lid zijn van een politieke partij. Hieronder staat een negental van dergelijke redenen genoemd. Wilt u voor elk van deze redenen aangeven hoe belangrijk of onbelangrijk deze voor u was toen u besloot lid van een partij te worden?"

Tabel 1: percentage partijleden dat reden belangrijk vond voor het partijlidmaatschap

	<i>PvdA</i>	<i>CDA</i>	<i>VVD</i>
<i>Invloedsmotief</i>			
- Omdat ik hierdoor politieke invloed wil uitoefenen	74.2	69.1	72.8
<i>Ideologische motieven</i>			
- Om uiting te geven aan mijn sympathie voor deze partij	94.3	86.3	91.3
- Om ook op politiek terrein uiting te geven aan mijn levensovertuiging	77.5	92.4	71.8
<i>Opportunistische motieven</i>			
- Omdat het belangrijk is voor mijn loopbaan	6.9	6.2	9.2
- Om bestuurlijke ervaring op te doen	22.7	25.3	19.3
<i>Sociaal-psychologische motieven</i>			
- Omdat het prettig is met partijgenoten samen te werken	31.6	44.0	27.4
- Omdat ik hierdoor interessante mensen ontmoet	16.4	25.6	17.6
- Omdat ik het mijn plicht als burger vind om politiek bezig te zijn	77.6	85.7	74.6
- Omdat het in mijn omgeving gebruikelijk is	7.1	13.3	8.4

Uit tabel 1 blijkt dat vooral het invloedsmotief en de ideologische motieven voor veel partijleden belangrijk zijn geweest bij de beslissing om tot hun partij toe te treden. Het invloedsmotief werd door rond de 70% van alle partijleden belangrijk genoemd. De hoge scores van de beide ideologische motieven zijn in overeenstemming met de door Koole en Voerman uitgesproken veronderstelling dat vooral ideologische motieven ten grondslag zouden liggen aan het partijlidmaatschap.¹⁶ Het

patroon is vrijwel gelijk voor alle drie de partijen, al scoort de levensovertuiging, niet verrassend, hoger bij de CDA-leden dan bij de leden van PvdA en VVD.

De beide opportunistische motieven werden door een veel geringer percentage partijleden als reden genoemd. Hierbij dienen wij echter rekening te houden met de mogelijkheid dat het aspect van de sociale wenselijkheid een rol heeft gespeeld bij de beantwoording van de vragen. Van de vier sociaal-psychologische motieven scoort de 'burgerplicht', het enige 'altruïstische' motief, opvallend hoog onder de leden van alle drie de partijen.

Deze gegevens wijzen erop dat voor succesvolle ledenwerving veel nadruk zou moeten worden gelegd op het partijlidmaatschap als steunbetuiging aan de partij of politieke stroming. Daarnaast lijken ook de mogelijkheden die het partijlidmaatschap biedt voor deelname aan de politieke besluitvorming voor veel leden een belangrijke attractie te vormen.

Verhoging van participatie; kosten en baten.

a. Het bestaande participatieniveau

Zoals wij in de vorige paragraaf reeds constateerden, is het de partijen niet alleen te doen om het aantrekken en behouden van zoveel mogelijk leden, maar zoekt men ook naar mogelijkheden om de leden meer actief te betrekken bij het wel en wee van de partij. Onder participatie verstaan wij die vormen van activiteit waardoor het partijlid kan deelnemen aan de interne *besluitvorming* van de partij. Het maken van een onderscheid tussen activiteiten die wel en activiteiten die niet als participatie beschouwd moeten worden, is echter niet eenvoudig. Zo kan een partijlid afdelingsvergaderingen bezoeken zonder dat hij daadwerkelijk aan de besluitvorming deelneemt. Omdat wij op basis van onze onderzoeksgegevens geen onderscheid kunnen maken tussen het bijwonen van een vergadering mét en zónder deelname aan de besluitvorming beschouwen wij bezoek van afdelingsvergaderingen hier steeds als een vorm van participatie.

Naar de mate waarin partijleden actief zijn en participeren in de besluitvorming van partijen, werd in het verleden nauwelijks onderzoek verricht. De PvdA vormt een uitzondering; maar de resultaten van binnen die partij verricht onderzoek leidden niet tot een eenduidige conclusie.¹⁷

Onlangs werden resultaten gerapporteerd van een onderzoek naar de participatie binnen verschillende politieke partijen in een elftal Groningse gemeenten.¹⁸ Op grond van een enquête onder de betreffende afdelingssecretarissen werd een gemiddeld bezoek aan afdelings-

vergaderingen gerapporteerd van 21% binnen de PvdA, 24% in het CDA en 32% in de VVD.

In het kader van het partijenproject werd aan de afdelingssecretarissen van alle lokale afdelingen van PvdA, CDA en VVD gevraagd een schatting te maken van het aantal leden dat in het afgelopen jaar één of meer afdelingsvergaderingen had bezocht. Combinatie van deze schattingen met gegevens over de grootte van de afdelingen levert de volgende percentages op. In de PvdA bezocht gemiddeld 22.1% van alle leden in het betreffende jaar één of meer afdelingsvergaderingen, in het CDA 26.8% en in de VVD 23.8%. Een vraag aan een aselechte steekproef uit de leden van dezelfde partijen levert overigens hogere percentages op. Dit moet wellicht worden toegeschreven aan een hogere respons onder de actieve partijleden of aan een te hoge rapportage met betrekking tot de eigen participatie.¹⁹ Overigens dient te worden bedacht dat de gegevens werden verzameld in april-mei 1986 toen alle partijen de voorbereidingen voor de verkiezingen voor de Tweede Kamer en de Gemeenteraden net achter de rug hadden. Het is niet ondenkbaar dat het belang van de beslissingen die in deze periode genomen moesten worden het participatieniveau in positieve zin heeft beïnvloed.

De opkomst op vergaderingen blijkt per afdeling sterk te kunnen verschillen. In ongeveer een vierde van de afdelingen bezocht naar de schatting van de secretaris niet meer dan 20% van de leden in het betreffende jaar één of meer afdelingsvergaderingen. Er zijn echter ook afdelingen waar naar de schatting van de secretaris 40 tot 60% van de leden één of meer vergaderingen bezocht. Een nadere analyse van de gegevens toont aan dat er een negatief verband bestaat tussen de omvang van de afdeling en de participatiegraad: des te groter de afdeling, des te lager de gemiddelde participatie. Dit zal mede samenhangen met het feit dat in kleine afdelingen naar verhouding op een groter gedeelte van de leden een beroep moet worden gedaan voor de vervulling van de verschillende functies.

Het verschil in participatiegraad tussen grote en kleine afdelingen wordt niet veroorzaakt door verschillen in gemeentegrootte. Ook na controle voor deze variabele bleef een negatief verband tussen afdelingsgrootte en bezoek van afdelingsvergaderingen bestaan.

Een eerdere analyse van onderzoeksgegevens uit het partijenproject wees uit dat de redenen waarom mensen lid werden van een politieke partij nauwelijks van invloed waren op de vraag of zij later al dan niet actief werden binnen hun partij.²⁰ Een andere vraag is of de sociale achtergrond van actieve en niet-actieve partijleden verschilt. De meeste onderzoeken wijzen op een samenhang tussen sociale achtergrondvariabelen en politieke participatie.

Eerder toonden wij aan dat er voor wat betreft een aantal achtergrondvariabelen zeer grote verschillen bestaan tussen enerzijds de kiezers en anderzijds de leden van de vier grootste politieke partijen.²¹ Tussen actieve en niet-actieve partijleden zijn de onderlinge verschillen wat dit betreft echter veel minder groot. Wel treffen wij een verband aan tussen leeftijd en afdelingsvergaderingsbezoek.

Tabel 2: leeftijd en afdelingsbezoek: percentage leden dat zegt minstens af en toe afdelingsvergaderingen te bezoeken (absolute aantallen tussen haakjes)

	<i>PvdA</i>	<i>CDA</i>	<i>VVD</i>
<i>leeftijd</i>			
18-30	42.9 (7)	88.9 (8)	29.6 (8)
31-40	61.7 (58)	74.2 (23)	60.5 (26)
41-50	58.2 (24)	54.2 (26)	56.3 (36)
51-60	65.4 (27)	57.5 (42)	48.3 (29)
61+	35.1 (25)	53.8 (56)	37.0 (37)
	*		*

*: verschillen significant voor $\alpha < 0.05$.

Omdat de absolute aantallen klein zijn, moeten conclusies met de nodige voorzichtigheid getrokken worden. Voor de PvdA valt op dat de participatie onder de middengroepen groter is dan onder de jongeren en ouderen. In het CDA lijkt het juist de jongere generatie van 20-ers en 30-ers te zijn die meer dan gemiddeld deelneemt aan de activiteiten. Het beeld dat de VVD laat zien is vergelijkbaar met dat van de PvdA.

Verder blijken alleenstaanden minder vaak afdelingsvergaderingen te bezoeken dan gehuwden en ongehuwd samenwonenden. Geen grote verschillen in participatie werden aangetroffen bij een vergelijking tussen partijleden naar opleiding, geslacht, en subjectieve sociale klasse.

b. Hoe de participatie te vergroten?

In de literatuur wordt veelal uitgegaan van de gedachte dat de beslissing om wel of niet actief te worden en aan de besluitvorming deel te nemen afhankelijk is van de uitkomst van een kosten-baten-afweging.²² Tot de 'kosten' van participatie wordt dan onder meer gerekend de tijd die ermee is gemoeid²³, een onaantrekkelijke 'vergadercultuur' met

ondoorzichtige procedures of het feit dat afdelingsvergaderingen worden gedomineerd door een kleine groep zeer actieve en betrokken partijleden waarbij het gemiddelde partijlid zich niet thuisvoelt. Zo werd in het rapport *Bewogen Beweging* het volgende probleem gesignaleerd:

"De vergadercultuur van de Partij van de Arbeid is sterk gericht op besluitvorming. Een groter en ook natuurlijker accent op discussie en meningsvorming maakt het eenvoudiger meer mensen een rol te laten spelen. Waar het om gaat is dat de partijcultuur zo verandert, dat niet uitsluitend diegenen die zich via het interne vergadercircuit profileren door de partij worden 'gezien en gehoord'.²⁴

Ook VVD-partijvoorzitter Ginjaar constateert in zijn eerder genoemde notitie:

"Hoog op de agenda stond altijd de als verstikkend ervaren regelgeving die de partij zichzelf in de loop der jaren heeft opgelegd. [...] Ook de besluitvormingsprocedures staan aan kritiek bloot: ondoorzichtig en ingewikkeld. [...] Vereenvoudiging van procedures, versimpeling van regels is een grote wens."²⁵

Bij de 'baten' van participatie kan worden gedacht aan het gevoel te voldoen aan een 'burgerplicht', gezelligheid en sociaal contact, het idee zinvol bezig te zijn en het gevoel dat men door te participeren invloed uitoefent op de besluitvorming in de partij. In deze visie ligt het voor de hand dat partijen, wanneer zij de participatiegraad willen verhogen, ernaar moeten streven om, voor zover dat in hun vermogen ligt, de kosten van participatie te verlagen en de baten te verhogen.

Redenen om niet naar afdelingsvergaderingen te gaan.

Enig inzicht in de rol die dergelijke kosten en baten spelen, biedt de beantwoording van de volgende enquêtevraag, die alleen werd gesteld aan diegenen die eerder hadden aangegeven zelden of nooit afdelingsvergaderingen te bezoeken:

"Wilt u hieronder aangeven wat voor u de voornaamste reden(en) is (zijn) om niet naar afdelingsvergaderingen te gaan?"

Hierbij werden tien mogelijke redenen gegeven, waarvan de respondent er desgewenst meer dan één kon aankruisen.

Vooraf redenen van algemene aard, die niet zozeer wijzen op frustratie

met de gang van zaken binnen de partij(afdeling) en waarvan het moeilijk is aan te geven hoe partijen daarin zelf verandering kunnen brengen, scoren hoog. De gegevens in tabel 3 wijzen er niet op dat de vergadercultuur of het gevoel niet voldoende invloed te kunnen uitoefenen een belangrijke rol spelen bij de beslissing om niet te participeren in de besluitvorming van de partij.

Tabel 3: redenen om niet naar afdelingsvergaderingen te gaan.

	PvdA	CDA	VVD
Ik heb te weinig tijd	40.5	44.3	47.9
Ik heb er geen behoefte aan om meer voor de partij te doen dan mijn contributie te betalen	26.4	32.2	23.3
Het loopt zonder mij ook wel goed in de afdeling	28.1	14.8	18.4
's Avonds heb ik eerder behoefte aan ontspanning	15.0	13.9	13.5
Mijn gezondheid laat dat niet toe	18.0	11.3	10.4
De onderwerpen die aan de orde komen spreken mij in het algemeen niet aan	8.7	3.5	4.3
De discussies zijn voor mij vaak te technisch om te volgen	6.0	7.0	.6
Ik voel mij er niet op mijn gemak	8.5	4.3	1.8
Leden zoals ik komen toch niet aan bod	3.6	3.5	2.5
Wat een afdeling doet heeft toch geen invloed in de partij	2.9	2.6	3.7
N	(125)	(113)	(163)

Kosten verlagen: oordeel over de afdelingsvergadering.

Aan de respondenten werd ook een drietal stellingen voorgelegd over de gang van zaken in de afdelingsvergadering, met de vraag in hoeverre men het met deze stellingen eens of oneens was. De stellingen behelzen alle drie een negatieve uitspraak over de afdelingsvergadering:

"De vergaderingen duren meestal te lang."

"Er is op afdelingsvergaderingen meestal te weinig tijd om voldoende aandacht aan alle agendapunten te besteden."

"De afdelingsvergaderingen worden steeds door dezelfde mensen gedomineerd."

Tabel 4 geeft de percentages respondenten die het met de stelling (helemaal) eens waren. Binnen de PvdA wordt de lengte van afdelingsvergaderingen door meer mensen als een probleem ervaren dan binnen CDA en VVD. Zowel in de PvdA als in het CDA vindt verder ongeveer een derde van de leden dat er op afdelingsvergaderingen meestal te weinig tijd is voor de behandeling van de diverse onderwerpen die op de agenda staan. Met name voor de PvdA, en in mindere mate voor het CDA, lijkt dit te wijzen op overvolle agenda's: de vergaderingen duren volgens velen al te lang, maar desalnietemin is er onvoldoende tijd voor de afhandeling van de agenda. Binnen de VVD lijkt dit probleem zich in veel mindere mate voor te doen. Een meerderheid van de partijleden blijkt van mening te zijn dat afdelingsvergaderingen steeds door dezelfde mensen worden gedomineerd. Dit probleem, dat ook in *Bewogen Beweging* aan de orde werd gesteld, blijkt door de leden van de drie grote partijen als zodanig te worden onderkend.

Tabel 4: oordeel over afdelingsvergadering, % (helemaal) eens.

	PvdA	CDA	VVD
Vergaderingen duren te lang	29.2	21.2	18.2
Onvoldoende tijd voor agendapunten	36.7	33.1	17.5
Vergaderingen door dezelfde gedomineerd	62.0	60.0	51.3

Verandering van de partijcultuur, minder nadruk op besluitvorming en meer op discussie en meningsvorming en het betrekken van meer mensen hierbij is één weg langs welke partijen kunnen trachten de participatie op lokaal niveau te vergroten. Centrale partijorganen op nationaal niveau kunnen trachten dergelijke veranderingen te stimuleren, maar het succes van een dergelijke benadering is toch vooral afhankelijk van de wijze waarop deze binnen de lokale partijafdelingen in praktijk wordt gebracht. Het is maar de vraag of diegenen die in de bestaande situatie de afdelingsvergaderingen 'domineren' enthousiast medewerking zullen verlenen aan het teweegbrengen van dergelijke wijzigingen in de partijcultuur.

Baten verhogen: meer invloed voor leden en afdelingen?

Als een van de baten van participatie noemden wij al de invloed die men door te participeren kan uitoefenen op het resultaat van de besluitvorming. Eén van de mogelijkheden om de baten van participatie te vergroten zou derhalve kunnen liggen in een vergroting van de invloed die partijleden kunnen uitoefenen door te participeren. Anders dan verandering van de partijcultuur is dit een maatregel die partijen door wijziging van de partijreglementen zonder meer kunnen doorvoeren.

De vraag of vergroting van de invloedsmogelijkheden inderdaad zou leiden tot meer participatie van de leden kan met de ons ter beschikking staande gegevens niet worden beantwoord. Wél kunnen wij nagaan of er een verband bestaat tussen de mate waarin partijleden van de vier²⁶ grootste Nederlandse partijen participeerden in de twee besluitvormingsprocessen waarop het onderzoek in het kader van partijenproject vooral was gericht - de vaststelling van de verkiezingsprogramma's en van de kandidatenlijsten voor de Kamerverkiezingen van 1986 - en de invloedsmogelijkheden die de leden in deze specifieke besluitvormingsprocessen hadden.

De totstandkoming van het verkiezingsprogramma.²⁷

In grote lijnen verloopt de vaststelling van de nationale verkiezingsprogramma's van PvdA, CDA, VVD en D66 als volgt. Door of namens het partijbestuur wordt een conceptverkiezingsprogramma aan de partij voorgelegd. Hierop kunnen de lokale partijafdelingen en in een aantal gevallen ook anderen (zoals de vrouwen- en/of de jongerenorganisatie, partijcommissies etc.) amendementen indienen. Voor de individuele partijleden van de drie grootste partijen is de mogelijkheid tot participatie beperkt tot het bezoeken van een afdelingsvergadering over het conceptprogramma²⁸, het aan de afdeling voorstellen van amendementen

en het deelnemen aan de besluitvorming in de afdelingsvergadering. D66 biedt de individuele leden meer participatiemogelijkheden: vijftieng leden kunnen te zamen ook buiten afdelingsvergaderingen om amendementen indienen, en alle leden hebben toegang tot en stemrecht in de Algemene Ledenvergadering, waar uiteindelijk over de ingediende amendementen wordt besloten. Hoewel de leden van geen van de drie grotere partijen over deze directe participatiemogelijkheden beschikken, bestaan er ook tussen deze partijen onderling wel verschillen. De weg die een amendement moet afleggen voordat het definitief kan worden aangenomen is binnen CDA en VVD aanzienlijk langer dan binnen de PvdA. Terwijl amendementen op het PvdA-conceptprogramma in beginsel allemaal op het Kongres aan de orde kunnen komen, moeten amendementen op de conceptprogramma's van CDA en VVD eerst verschillende 'zeven' passeren voordat zij in de nationale vergadering die uiteindelijk over de amendementen beslist aan de orde komen.

Een ander belangrijk verschil tussen de procedures van de drie grootste partijen, dat indirect ook betrekking heeft op de invloedsmogelijkheden van de leden, is de rol die de afdelingen daarin spelen. CDA-afdelingen kunnen amendementen indienen en zijn verder niet direct bij de besluitvorming over het programma betrokken. De afdelingen van PvdA en VVD zijn daarentegen vertegenwoordigd in de nationale partijvergaderingen die in laatste instantie over de (overgebleven) amendementen beslissen.

Op grond van het bovenstaande kunnen de vier partijen worden gerangschikt naar gelang de mate van invloed die het individuele partijlid, rechtstreeks of via de lokale afdelingsvergadering, op de besluitvorming over het verkiezingsprogramma kan hebben. D66 biedt de leden de meeste invloedsmogelijkheden, gevolgd door de PvdA en de VVD. De leden van het CDA hebben de minste mogelijkheden om invloed op het verkiezingsprogramma van hun partij uit te oefenen. Wanneer de participatie van partijleden groter is naarmate zij over ruimere invloedsmogelijkheden beschikken, dan zouden wij verwachten dat de participatie van gewone leden in de besluitvorming over het verkiezingsprogramma binnen D66 het hoogste zou zijn en binnen het CDA het laagste. PvdA-leden zouden dan bovendien meer participeren dan VVD-leden.

Hierbij dient erop te worden gewezen dat lang niet alle afdelingen over het verkiezingsprogramma vergaderden. Hoewel er in de procedures van de drie grootste partijen van wordt uitgegaan dat in alle afdelingen een vergadering over het ontwerpprogramma plaatsvindt, blijkt dit volgens opgave van de afdelingssecretarissen slechts het geval te zijn geweest in 64% van de PvdA-afdelingen, 48% van de CDA-afdelingen en 47% van de VVD-afdelingen.²⁹ Dit betekent dat aan de leden van een

groot aantal afdelingen geen enkele mogelijkheid werd geboden om deel te nemen aan de besluitvorming over het verkiezingsprogramma. Er bestaat een sterk positief verband met de grootte van de afdeling. Hoe meer leden een afdeling telde, des te groter was de kans dat er een afdelingsvergadering over het verkiezingsprogramma plaatsvond.

Tabel 5: percentage leden dat afdelingsvergadering over verkiezingsprogramma bijwoonde

	PvdA	CDA	VVD
In % van de leden die zeggen dat er in hun afdeling over het verkiezingsprogramma is vergaderd	42.6	40.5	36.6
In % van alle leden	26.6	20.1	16.4

Van de leden die zeiden te weten dat er in hun afdeling een vergadering was gewijd aan het verkiezingsprogramma, zei 37 tot 43% deze vergadering te hebben bijgewoond. Deze leden maakten 16 tot 27% uit van het totale ledenbestand.³⁰

Op basis van de door de afdelingssecretarissen verstrekte gegevens met betrekking tot de opkomst op de afdelingsvergadering over het verkiezingsprogramma berekenden wij dat 11.2% van alle PvdA-leden, 12.5% van de CDA-leden en 11.5% van de leden van de VVD een afdelingsvergadering (voor PvdA: de eerste afdelingsvergadering) over het conceptprogramma bijwoonden. In vergelijking met deze cijfers zijn de percentages in tabel 5 aan de hoge kant. Vermoedelijk moet dit worden toegeschreven aan de al eerder genoemde mogelijke oververtegenwoordiging van actieve partijleden onder onze respondenten en aan overrapportage door de gewone leden van hun eigen participatie. Voor de PvdA geldt bovendien dat de schattingen van de secretarissen uitsluitend betrekking hebben op de eerste afdelingsvergadering, terwijl de opgave van de leden zowel op de eerste als op de tweede afdelingsvergadering betrekking kan hebben.

In de drie grote partijen konden de leden via de afdelingsvergadering amendementen indienen. Van deze mogelijkheid werd slechts een schaars gebruik gemaakt. In de PvdA en D66 waren in dit opzicht meer leden actief dan in het CDA en de VVD.

Tabel 6: *percentage leden dat amendementen op het verkiezingsprogramma aan de afdeling voorstelde (voor D66: een bijdrage leverde aan indiening van een amendement)*

	PvdA	CDA	VVD	D66
In % van de leden die kennis namen van de inhoud van het conceptprogramma	11.4	3.5	4.6	8.4
In % van alle leden	7.2	2.5	3.3	7.9

De leden van D66 hadden nog een extra participatiemogelijkheid: zij konden de Algemene Ledenvergadering bijwonen waar het verkiezingsprogramma definitief werd vastgesteld. Naar eigen zeggen woonde 16.2% van de leden deze vergadering bij. Op grond van het feit dat de partij op 1 januari 1986 ongeveer 8.000 leden telde en er op deze Algemene Ledenvergadering ongeveer 900 tot 1.000 personen aanwezig waren, moeten wij vaststellen dat ook hier in de enquête sprake is van overrapportage. In werkelijkheid was ongeveer 12% van de leden aanwezig.

Er lijkt inderdaad wel enig verband te bestaan tussen de invloedsmogelijkheden die in de besluitvormingsprocedures aan de partijleden worden geboden en de mate waarin partijleden in de besluitvorming participeren. Binnen de PvdA werd vaker een afdelingsvergadering aan het conceptprogramma gewijd en bezochten ook meer partijleden een dergelijke afdelingsvergadering. Ook waren binnen de PvdA en D66 beduidend meer partijleden naar eigen zeggen betrokken bij de opstelling en indiening van amendementen dan binnen CDA en VVD. Voor wat betreft de opkomst op de Algemene Ledenvergadering kan D66 niet worden vergeleken met de andere partijen.

Of het zo is dat de hogere participatie in PvdA en D66 *wordt veroorzaakt* door de ruimere invloedsmogelijkheden kunnen wij op grond van deze gegevens niet vaststellen. Mogelijk wordt in de partijcultuur van deze beide partijen meer nadruk gelegd op het belang van participatie door de leden, of wordt er in deze partijen meer waarde gehecht aan het verkiezingsprogramma dan binnen de beide andere partijen. De gegevens maken echter wel duidelijk dat de verschillen in participatie binnen de vier partijen aansluiten bij hetgeen wij op grond van de verschillen in invloedsmogelijkheden voor de leden in de procedures zouden verwachten.

De totstandkoming van de kandidatenlijst.

De vier grootste politieke partijen hanteren sterk uiteenlopende procedures voor de interne kandidaatstelling voor Tweede Kamerverkiezingen. In de PvdA verloopt de kandidaatstelling gedecentraliseerd. Door het gewestelijk bestuur (of door een gewestelijke onafhankelijke commissie) wordt uit de alfabetische groslijst een eerste voorkeursvolgorde bepaald. Vervolgens wordt dit voorstel naar de lokale afdelingen gezonden alwaar het in afdelingsvergaderingen aan de orde wordt gesteld. Daarna wordt de definitieve lijst, aan de hand van het voorstel van het gewestelijk bestuur, plaats voor plaats vastgesteld in een gewestelijke vergadering van afdelingsafgevaardigden.

In het CDA stelt het partijbestuur formeel een eerste voorkeursvolgorde van 100 namen vast. Vervolgens wordt een definitieve advieslijst vastgesteld in een vergadering van het partijbestuur, aangevuld met extra vertegenwoordigers van de regionale partijverbanden (kamerkringen). De lokale afdelingen moeten daarna een afdelingsvergadering houden waar de advieslijst ter discussie wordt gesteld. Na deze discussie kan elk ter vergadering aanwezig partijlid op een uitgereikt stembiljet een eigen voorkeursvolgorde van 100 kandidaten kenbaar maken. De optelling hiervan bepaalt de voorkeursvolgorde van de afdeling. De uiteindelijke kandidatenlijst wordt in beginsel vastgesteld door optelling van de voorkeursvolgordes van alle afdelingen, waarbij naar ledenaantal wordt gewogen.

In de VVD zijn het in eerste instantie de lokale afdelingen die elk afzonderlijk uit de namen op de groslijst een eerste voorkeursvolgorde bepalen. Vervolgens wordt binnen elk regionaal verband (kamercentrale) een gewogen gemiddelde van de afdelingsvoorkeuren berekend, hetgeen resulteert in een zogenaamde 'Moddermanlijst'. Mede op basis van deze Moddermanlijst stelt het bestuur van de kamercentrale een nieuwe voorkeursvolgorde op. Aan de hand van dit voorstel wordt de definitieve voorkeursvolgorde van de kamercentrale vastgesteld in een regionale vergadering van afdelingsafgevaardigden. Vervolgens wordt op basis van de gewogen voorkeuren van alle kamercentrales een nationale Moddermanlijst berekend. Aan de hand van deze lijst maakt het hoofdbestuur van de VVD een concept voor de definitieve kandidatenlijst. De lijst wordt vervolgens vrijwel definitief vastgesteld in de nationale verkiezingsraad die, voorzover het de stemgerechtigde leden betreft, bestaat uit afgevaardigden uit de kamercentrales.

De kandidaatstellingsprocedure van D66 bestaat in essentie uit één schriftelijke stemming onder alle leden. Elk lid kan aan de besluitvorming deelnemen door op het toegezonden stembiljet een eigen voorkeursvolgorde van kandidaten aan te geven en dit biljet per post te retourneren. De uitslag van deze poststemming is, met uitzondering

van de keuze van de lijsttrekker, bepalend voor de definitieve kandidatenlijst.

Op basis van de formele procedures kunnen wij concluderen dat D66 zijn leden de meeste invloedsmogelijkheden biedt in de kandidaatstelling. Inmenging van 'hogerhand' vindt nauwelijks plaats.³¹ Bovendien vormt het thuis invullen en per post versturen van een stembiljet waarschijnlijk een lagere participatiedrempel dan het bezoeken van een afdelingsledenvergadering. De mogelijkheden van het gemiddelde lid van PvdA, CDA en VVD tot deelname aan de besluitvorming bestaan vooral uit participatie in de afdelingsvergadering over de volgorde van de kandidaten op de lijst. Van deze drie partijen kunnen de leden van het CDA op papier de grootste invloed in de kandidaatstelling uitoefenen. Zij worden immers ingeschakeld aan het eind van het kandidaatstellingsproces. De besluitvorming in de afdelingen is daardoor direct bepalend voor de uiteindelijke volgorde van de kandidaten op de lijst. Het effect van de eigen rol in de besluitvorming is dientengevolge voor CDA-leden duidelijker zichtbaar dan voor de leden van de twee andere grote partijen. Dit betekent overigens niet dat de besluitvorming in de afdelingen in de praktijk ook altijd grote gevolgen heeft voor de samenstelling van de uiteindelijke kandidatenlijst. In 1986 bleek dit niet het geval te zijn.

Zowel in het CDA als binnen de VVD stellen de leden in de afdelingsvergadering een eigen voorkeursvolgorde van kandidaten vast. De besluitvorming op afdelingsniveau heeft daardoor meer gewicht in het totaal van de procedure dan die binnen de PvdA-afdelingen, waar wel wordt vergaderd over de ontwerp-kandidatenlijst van het gewestelijk bestuur, maar waar geen formele besluitvorming behoeft plaats te vinden. De afdelingen kunnen de uiteindelijke besluitvorming delegeren aan de afgevaardigden naar de gewestelijke vergadering waar de lijst wordt vastgesteld.

In de praktijk blijken lang niet alle afdelingen in een afdelingsledenvergadering aandacht te besteden aan de volgorde van kandidaten op de lijst. In het CDA vergaderde in 1986 84% van de afdelingen over dit onderwerp, in de VVD was dat 60% en in de PvdA slechts 39%. Deze verschillen komen overeen met hetgeen op grond van de verschillen in de formele procedures zou mogen worden verwacht. In de PvdA blijkt een zeer groot aantal afdelingen de besluitvorming inderdaad aan de gewestelijk afgevaardigden over te laten.

Als wij kijken naar het percentage leden dat zegt een dergelijke vergadering bezocht te hebben, dan blijkt de participatie onder CDA-leden hoger dan onder leden van PvdA en VVD. Van alle CDA-leden verklaarde ruim 20% op een vergadering over de volgorde van de lijst aanwezig te zijn geweest. In de PvdA werd niet alleen door minder

Tabel 7: percentage leden dat afdelingsvergadering over de volgorde van kandidaten op de lijst bijwoonde

	PvdA	CDA	VVD
In % van de leden die zeggen dat er in hun afdeling over dit onderwerp werd vergaderd	31.4	45.6	43.0
In % van alle leden	17.7	20.5	16.7

afdelingen over de kandidaatstelling vergaderd, in de afdelingen waar wel een dergelijke vergadering plaatsvond was de participatie bovendien lager dan in de beide andere partijen.

Een berekening op basis van de gegevens verstrekt door de afdelingssecretarissen leidt tot lagere schattingen. Volgens deze gegevens heeft in het CDA slechts een kleine 16% van alle leden een vergadering over de volgorde van kandidaten op de lijst bijgewoond. Voor VVD en de PvdA liggen de cijfers met respectievelijk 9% en 6% nog veel lager. In D66 was de deelname van partijleden aan de kandidaatstelling beduidend hoger. Ruim 36% van de leden nam aan de poststemming deel. De verwachting dat deelname aan de besluitvorming samenhangt met de mate waarin partijleden invloed uit kunnen oefenen, wordt door de gegevens ondersteund.

Conclusie

Voor succesvolle ledenwerving zouden politieke partijen vooral moeten inspelen op de behoefte van kiezers om steun te betuigen aan een partij of politieke stroming. Vrijwel alle leden van de drie grote politieke partijen noemen dit een belangrijk motief voor hun lidmaatschap. Ook de mogelijkheid om via een partij deel te nemen aan de politieke besluitvorming zou voor veel partijleden een belangrijke grond voor toetreding tot hun partij zijn geweest.

Uit onze onderzoeksresultaten blijkt dat in 1985/86 tussen de 22 en 27% van de leden van de drie grote partijen één of meer afdelingsvergaderingen bezocht. In het kader van de vaststelling van het verkiezingsprogramma voor de Kamerverkiezingen van 1986 woonde 11 à 12 procent een afdelingsvergadering bij. Van de leden van D66 woonde ongeveer 12% de Algemene Ledenvergadering bij waarin over de amendementen werd beslist.

Met betrekking tot de kandidaatstelling voor de Tweede Kamerverkiezingen bezocht tussen de 6 en 16% van de leden een afdelings-

vergadering over de lijstvolgorde. Van de D66-leden nam ruim 36% deel aan de poststemming over de kandidatenlijst.

Wanneer partijen ernaar streven het participatieniveau onder hun leden te verhogen, kan een aanwijzing voor de daarvoor te volgen strategie worden gevonden in de opvattingen die leden hebben over de gang van zaken in de afdelingsvergaderingen en de redenen waarom leden geen afdelingsvergaderingen bezoeken. Onze onderzoeksresultaten onderstrepen in de eerste plaats dat een groot deel van het ledenbestand van de grote partijen eenvoudigweg niet de behoefte heeft om actief aan het partijleven deel te nemen - ook al gaf men vaak als reden voor lidmaatschap op dat men politieke invloed wilde uitoefenen. Dit neemt niet weg dat de 'partijcultuur' wel aan kritiek onderhevig is en dat veranderingen in dit opzicht wellicht de bereidheid van partijleden om op afdelingsniveau te participeren zouden kunnen bevorderen. De stelling dat afdelingsvergaderingen doorgaans door dezelfde mensen worden gedomineerd, wordt in alle partijen door een meerderheid van de leden onderschreven.

Een andere weg langs welke de participatiebereidheid van de leden kan worden gestimuleerd, zou kunnen bestaan uit vergroting van hun invloedsmogelijkheden. Een vergelijking tussen de grote partijen van de participatie van partijleden in de besluitvorming rond het verkiezingsprogramma en de kandidatenlijst voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1986, laat zien dat de participatie hoger is naarmate de invloedsmogelijkheden voor de leden groter zijn.

noten

1. R.A. Koole, 'De transformatie van Nederlandse politieke partijen', in: *Jaarboek 1988 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1989, 19.
2. *De Volkskrant*, 25 februari 1988.
3. In 1987 betrok het CDA 79% van zijn inkomsten uit contributies, de PvdA 82% en de VVD 84%. R.A. Koole, 'Politieke Partijen', in H. Daalder, C.J.M. Schuyt (red.), *Compendium voor politiek en samenleving in Nederland*, Alphen aan den Rijn, 1988, A1100-123.
4. Momenteel ontvangen partijen slechts gerichte bijdragen van de overheid voor vormingsactiviteiten en het wetenschappelijk bureau. Daarnaast wordt indirect steun verleend door middel van toekenning van zendtijd voor politieke partijen.
5. E.E. Schattschneider, *Party Government*, New York, 1942, 64; I. Lipschits, 'Functies van politieke partijen', in: R.A. Koole (red.) *Het belang van politieke partijen*, Groningen, 1984, 13-22.
6. CBS, *Statistiek der Verkiezingen 1986 Gemeenteraden*, 's Gravenhage, 1987.

7. PvdA, *Bewogen Beweging, sociaal-democratie als program en methode*, Amsterdam, 1988, 54.
8. Lipschits *op.cit.*
9. R.B. Andeweg en G.A. Irwin, 'Politieke Participatie en Democratie', in: J.J.A. Thomassen (red.), *Democratie*, Alphen aan den Rijn, 1981, 200-213.
10. VVD: *Notitie naar aanleiding van de bezoeken van het dagelijks bestuur aan de kamercentralebesturen, februari - juni 1987*, 36.
11. Werkgroep Interne Partijorganisatie, *Appèl en Weerklank*, z.pl., 1983, 7.
12. Commissie C, *Politiek à la Carte in plaats van Politiek als Dagschotel, een rapport over de organisatie van de Partij van de Arbeid*, oktober 1987.
13. Meer gegevens over dit onderzoek, dat werd mogelijk gemaakt door financiële steun van NWO, in: M.L. Zielonka-Goei, *Uitzicht op de Toekomst: De totstandkoming van verkiezingsprogramma's voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1986* (diss.), Delft, 1989, i.h.b. 8-12.
14. R.A. Koole en G. Voerman, 'Het Lidmaatschap van Politieke Partijen na 1945', in: *Jaarboek 1985 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1986, 115-176.
15. *Ibid.*, 119.
16. *Ibid.*, 122.
17. H.A. van Stiphout, 'Proeftuin der Democratie', *Socialisme en Democratie*, (1971) 436-459; Kommissie Interne Partijdemocratie, *De Verhouding tussen Partijdemocratie, Kiezersdemocratie en Parlementaire Democratie*, z.pl., z.j., 35; Commissie C, *Politiek à la Carte in Plaats van Politiek als Dagschotel*, z.pl., oktober 1987, 2; *Bewogen Beweging*, Amsterdam, 1988, 54.
18. G.H. Reusing, 'Participatie binnen politieke partijen op lokaal niveau', in: *Jaarboek 1988 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1989, 131-152.
19. Zie voor een meer uitgebreide beschrijving van deze onderzoeksresultaten: R. Hillebrand en M.L. Zielonka-Goei, *Zorgen voor Morgen? Participatie binnen Nederlandse Politieke Partijen*, paper voor de workshop "De veranderende rol van politieke partijen" van het Politicologenetmaal, Enschedé, 18 en 19 mei 1989.
20. E. Kegge, *'t Sousterrain der Politiek, Een onderzoek naar participatie van partijleden binnen het CDA, de PvdA en de VVD* (doctoraalscriptie), Leiden, 1988.
21. M.L. Zielonka-Goei en R. Hillebrand, 'De Achterban van Parlementariërs: Kiezers en Partijleden', *Jaarboek 1987 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen*, Groningen, 1988, 116-137.

22. I. Lipschits, 'De organisatorische structuur der Nederlandse politieke partijen', *Acta Politica*, 2 (1966/67), 265-296; Commissie Interne Partijdemocratie, *op. cit.*, 35; Commissie C, *op. cit.*
23. Het feit dat bepaalde groepen (de 'nieuwe vrijgestelden') gemakkelijker tijd kunnen investeren in partijactiviteiten dan anderen werd duidelijk naar voren gebracht in H. Daalder, *Politisering en Lijdelijkheid in de Nederlandse Politiek*, Assen, 1974, 63. Ook: Herman Vuijsje, *Nieuwe Vrijgestelden*, Baarn, 1977 en: Bert Middel, *De Nieuwe Elite van de PvdA*, Groningen, 1976.
24. *Op.cit.*, 57.
25. VVD: *Notitie naar aanleiding van de bezoeken van het dagelijks bestuur aan de kamercentralebesturen, februari - juni 1987*, 36.
26. Hoewel wij ons in het voorgaande beperkten tot de drie grootste partijen, betrekken wij in het volgende ook D66. De afwijkende besluitvormingsprocedures die binnen deze partij worden gehanteerd maken D66 in dit verband bijzonder interessant.
27. Een uitgebreide beschrijving en analyse van het verloop van de totstandkoming van de verkiezingsprogramma's van de vier grote partijen voor de Kamerverkiezingen van 1986 in M.L. Zielonka-Goei, *op.cit.*
28. Binnen de PvdA voorzien de formele procedures in twee afdelingsvergaderingen (over twee opeenvolgende versies van het conceptprogramma). In deze paper besteden wij uitsluitend aandacht aan de afdelingsvergadering over de eerste versie van het conceptprogramma, die vergelijkbaar is met de afdelingsvergaderingen over de conceptprogramma's van CDA en VVD.
29. Voor D66 beschikken wij niet over gegevens m.b.t. de activiteiten van en de participatie binnen de afdelingen.
30. Aan de leden van de PvdA werd gevraagd of zij een afdelingsvergadering over het verkiezingsprogramma hadden bijgewoond, waarbij geen onderscheid werd gemaakt tussen de eerste of de tweede vergadering. In de vraag aan de afdelingssecretarissen werd dit onderscheid wél gemaakt. De hieronder weergegeven schattingen van afdelingssecretarissen hebben betrekking op de eerste (en belangrijkste) vergadering. De opgave van de leden zelf kan zowel betrekking hebben op de eerste als op de tweede vergadering.
31. Sinds 1986 geeft een onafhankelijke commissie wel een stemadvies aan de leden.